

Om at leve i miraklernes tid

Sofie Bak *Indtil de vender hjem – Københavns
Socialtjeneste og de danske jøder 1943-45.*

Og Isi Foighels *Miraklet i Danmark*

Af Vibeke Boolsen

I jubilæumsåret for den danske jødeaktion er der meget at mindes – og meget at undersøge endnu. Der er endnu meget materiale, der venter på at blive gennemgået og mange spørgsmål, der først kan forsøges besvaret nu. Senere generationer, der ikke har været igennem den danske jødeaktion selv, vil rejse andre spørgsmål end de, der selv har været berørt, og på den anden side er der grund til at forsøge at sætte denne jødeaktion ind de sammenhænge, hvori den hører hjemme, nemlig i det 20. århundredes historie og herigennem at afdække de særlige træk, der kendetegner denne jødeaktion som en jødeaktion i Det Tredje Rige, der varede i 12 år, på trods af at det var proklameret til at vare meget længere, og igen en meget voldsom og blodig verdenskrig.

Et af de særlige træk, der kendetegnede Danmark, var dels det udbredte administrative selvstyre, der kendetegnede besættelsestiden, hvor Danmark var en del af Det Tredje Rige, og dels at denne administration holdt så meget fast i Grundloven, som det var muligt at gøre det på de forhåndenværende betingelser. En konsekvens heraf var, at det ikke var foreneligt med Grundloven at indføre principper fra de nazistiske Nürnberg-love i Danmark, idet der her i landet ikke kunne skelnes administrativt mellem ”forskellige slags danske borgere” på denne basis. I Danmark opholder der sig lovligt danskere – resten af verden har udlændinge. Andre inddelinger er simpelthen ikke nogle, som hverken Danmarks Statistik eller dens forgængere opererede med. Følgelig var der ikke nogen anledning til at beskytte ”det danske blod og den danske ære” med diverse love, der skel-

nede mellem forskellige slags danskere. Ved lovligt at opholde sig i Danmark – med eller uden indfødsret – fulgte rettigheder og pligter på den ene side, men også en forventning om en vis beskyttelse på den anden. Og den administrative autonomi gjorde, at der åbnede sig muligheder fra administrationens side, som ikke udelukkende var et samarbejde bestående af imødekommelse af krav fra besættelsesmagtens side.

I midten af august 1943 var krigslykken vendt så meget for Det Tredje Rige, at der kom uroligheder, også i selve det Tyskland, der var gået ind i krigen i september 1939. Der kom en ny indenrigsminister – Göring blev skiftet ud med Himmler, der samtidig beholdt sin position som Rigsfører-SS, og i den forbindelse udtalte at ”i indeværende år skal samtlige besatte lande være jødefri”. Danmark var det eneste af de besatte lande, hvor der endnu ikke havde været nogen jødeaktion, selvom det var blevet forsøgt at fremskynde en. Men den lokale nazistiske tyske administration anbefalede hele tiden at udskyde den til efter at krigen var vundet. Danmark havde sin plads i Riget; det var en blanding af vestfront-land, og havde derfor en fast plads som stopklods i et forsvar mod en invasion fra allieret side, og en forsyningszone til Tyskland, samt det sted, hvor nye soldater kunne uddannes i fred og ro, og tjene som rekreatiionssted for soldater, der havde været ved fronten. Både militært og civilt var Danmark derfor et fjernt hjørne af Riget, som måske ville blive krigsskueplads og måske ikke, men hvor der i hvert fald skulle være en udpræget ro og orden.

Så brød forhandlingspolitikken sammen oven på en stigende uro, med strejker og sabotage; der blev erklæret militær undtagelsestilstand – og det var mens den var i funktion at der blev gennemført en jødeaktion i Danmark. Den skulle have været udelukkende natten mellem den 1. og 2. oktober 1943 – men sådan gik det ikke helt; de sidste deporterede kom først af sted den 23. november 1943.

Der var ingen regering – den havde indgivet sin afskedsbegæring den 29. august – men der blev stadig regeret, nu af landets departementschefer. Og det var i visse sammenhænge effektivt, hvad følgende rapport fra Rigspolitichefen viser:

*2. Oktober 1943, kl. 9.45,
Statsadvokaten for særlige Anliggender.*

*Efter Ordre fra Justitsministeriet meddeles:
Da man har bragt i Erfaring, at der i en Række Tilfælde er foretaget eller forsøgt foretaget Anholdelse af Jøder, skal man anmode Dem om, naar De kommer til Kundskab om saadanne Tilfælde, at foranledige, at den paagældende Lejlighed gennem Husværtens eller paa anden Maade sikres mod Tyveri.*

Rigspolitichefen: I Tilslutning til Fjernskrivermeddelelse fra Statsadvokaten for særlige Anliggender af Dags Dato vedrørende Sikring af anholdte Jøders Lejlighed, bedes der i Henhold til Aftale med Socialministeriet eventuelt rettet Henvendelse til den stedlige Kommunalbestyrelse om nærmere Ordning. (Rambam 9/2000).

Der var to særlige træk ved arrestationerne i forbindelse med den danske jødeaktion: ordren var at man ikke måtte skaffe sig adgang til boligerne med vold, og at der ikke måtte foregå plyndringer i tilslutning til arrestationerne. Ordrene blev i det store og hele fulgt. Og dette gav så et spillerum til at sikre ejendom for dem, der forlod deres boliger i forbindelse med jødeforfølgelserne.

Både Sofie Baks artikel om socialtjenesten i Københavns Kommune og Isi Foighels bog om den danske

jødeaktion omtaler den paragraf i sociallovgivningen, der blev brugt som hjemmel til denne indsats, nemlig §281 i den daværende Lov om Social Forsorg, der viste sig at være en ganske udmærket gummiparagraf, der dog ikke kunne strækkes længere end at der kom et tillæg til den, nemlig §281 A, der dog først trådte i kraft som lov-anordning (departementschefstyret måtte ikke udstede love, da det var en opgave for Rigsdagen, der dog ikke fungerede efter 29. august 1943) den 25. oktober 1943. §281A er oven i købet aftrykt i uddrag i Foighels bog. Det var denne paragraf, der omhandlede krigsramtes forhold, altså særlige foranstaltninger, der udelukkende var nødvendige at foretage, fordi Danmark var i krig.

I de store kommuner i Hovedstadsområdet – København, Frederiksberg og Gentofte – var der oprettet Socialtjenester, og Sofie Baks artikel drejer sig om den indsats, som Socialtjenesten i Københavns Kommune gjorde for at bevare jødisk ejendom og ejendele. Slutresultatet var at der blev bevaret 97 lejligheder og opmagasineret 350 bohaver. Der blev anmeldt 1970 sager i alt til Socialtjenesten, og hver var en sag, der var blevet oprettet. En af de lejligheder, der var blevet bevaret med intakt indbo var Isi Foighels families – men sådan gik det altså ikke altid, heller ikke i Københavns Kommune.

Socialtjenesten kunne ikke ”bare” gå ”ud i byen” og opsoge de lejligheder, der var blevet forladt i forbindelse med jødeaktionen (heller ikke af hjælpere, der efterfølgende enten gik under jorden eller flygtede til Sverige), idet der jo ikke var et dansk officielt register over jødiske danskere. Ikke desto mindre har Sofie Bak fundet frem til at Rigsregistraturen havde oprettet et kartotek over bortrejste jødiske personer (p. 19), hvad der gav ”overblik over målgruppen” (ibid.). Socialtjenesten blev konfronteret med en lang række problemer, der skulle administrativt løses, hvadenten det drejede sig om at vurdere aftaler om videreførelse af forretninger eller at der skulle pudses vinduer og fjernes mad, der ikke kunne holde sig. Til sådanne opgaver var Lottekorpsets indsats både

stor og uvurderlig for Socialtjenestens ansatte, idet det påhvilede to ansatte at tage sig af den samlede sagsbehandling.

Materialet i Socialtjenestens arkiv viser også at der ikke er grund til at sige, som Leni Yahil, at de danske jøder udelukkende lod sig passivt føre enten i deportation eller til flugt til Sverige. Det skete at boliger var forladt i huj og hast, men der var også tilfælde, hvor der var truffet aftaler om, hvad der skulle ske med forladt bohøve – af og til med flere end en person. Men hvorvidt en bolig blev bevaret – som i Isi Foighels tilfælde – eller ej, beroede på et administrativt skøn. Dersom det blev skønnet at en bolig kunne bevares, blev de udgifter, der var forbundet med den og indboet, betalt. Socialtjenesten opbevarede også f.eks. bankbøger og kontanter for de bortrejste. Hvis indboet i forvejen var forsikret, blev præmierne også fortsat betalt – derimod var der ikke hjemmel til at ”stille nogen bedre” ved at deres ejendele kom under social forsorg til at forsikre ikke-forsikret indbo.

Var det nu mange eller få tilfælde, det drejer sig om? Det er ikke til at sige ud fra materialet – og det gøres ikke klart fra artiklen, idet de nævnte 1970 boliger, der blev sager, ikke alle var fra husstande, der var på flugt for jødeforfølgelserne fordi de var ”i målgruppen” her. Til gengæld, som det også siges i artiklen, var det noget helt enestående i Holocaust-historien at der blev hjulpet på den måde, som det skete i Danmark. Artiklen forsøger at sammenligne med forholdene i Holland, men det er ikke et helt godt sammenligningsgrundlag. I Holland var der direkte tysk nazistisk styre – og ganske vist samarbejdede de hollandske tjenestemænd med dette styre, men det skete efter direkte ordre fra deres tyske nazistiske foresatte så længe besættelsen varede der. I Danmark, derimod, var det øverste lag i det administrative hierarki ikke tyske – eller lokale – nazister, men fortsat danske tjenestemænd, der ikke havde erhvervet sig deres position i det bureaukratiske hierarki ved at være medlemmer af dette parti. Denne autonomi gav et vist spillerum – og det blev udnyttet til at be-

skytte jødisk ejendom. Så ikke alene var situationen i Danmark speciel – de specielle muligheder, som den gav rum for, blev sandelig også brugt.

Når Socialtjenesten kom ind i billedet, blev der ikke foretaget en tvangsafhøring om forholdene – det er jo ikke til at gennemføre med folk, der ikke er til stede, selvom det da skete at Socialtjenesten traf beboerne og selv kunne forhandle direkte med dem. Men selve det at Socialtjenesten kom på banen var nok til at gøre folk mistænksomme. Hvad Sofie Bak ikke hæfter sig ved, idet det ikke er nævnt, er at selve det at modtage nogen som helst form for hjælp eller håndsrækning fra nogen som helst social myndighed, var en baggrund for at gøre folk det, der hed ”æresløse”, hvad man blev dengang, dersom man ikke var i stand til at klare sig selv. At blive æresløs medførte bl.a. at man mistede valgret og valgbarhed. Derudover kunne det være at de, der havde opholds- men ikke arbejdstilladelse blev afsløret i at have overtrådt vilkårene for opholdstilladelse ved at arbejde. Ikke alene var det en æressag at klare sig selv og være selvforsørgende – men man var også tvunget til det af lovgivningen. Det kan være det, der omtales i artiklen som ”en af myterne om de danske jøders redning – Forestillingen om at jødernes levevilkår, boligforhold og materielle status forblev uberørt af flugt og eksil, takket være deres medborgeres indsats og omsorg for deres hjem og ejendele” viser sig at måtte modificeres. At det skete som det gjorde, var med til at der blev bevaret så meget som der blev – i et privat-offentligt samarbejde.

Artiklen giver et udmærket overblik over den indsats, som Socialtjenesten i Københavns Kommune gjorde og som senere gav Isi Foighel en så stor grund til taknemmelighed. Men visse af dens diskussioner med tilhørende konklusioner er der ikke belæg for. Tallet på de 1970 sager bruges til at sige, at (p. 19) ”det er værd at notere sig at anmeldelserne dækker over hele familier, og dermed over et sted mellem 4.000 og 8.000 personer. Det samlede antal personer, som var potentielt omfattet af Socialtjenestens arbejde, udgjorde på landsplan 8387 personer.

Langt den overvejende del var bosat i København og Socialtjenesten kom dermed i berøring med hovedparten.”

Her er der blandet forskellige tal sammen – de 8.387 personer er antallet af registrerede jødiske flygtninge under Den danske Flygtningeadministration i Sverige. De ”mellem 4.000 og 8.000 personer”, der ligeledes nævnes giver et gennemsnit på 6.000 personer – og det er det antal personer, der siges i de nazistiske indberetninger til Berlin at være antallet af jødiske beboere i Danmark. Endelig er også nævnt i artiklen de tal, som blev telegraferet ned til Berlin den 18. september 1943, opgjort på familier – i alt 3028, hvoraf det nævnes at ”hovedparten er bosat i det storkøbenhavnske område”. Men dette område er altså større end Københavns Kommune – hvad klart kan ses af tallene fra Centralkontoret for særlige Anliggender, der fortsatte arbejdet med at arbejde med de krigsramtes forhold efter befrielsen. Her opgives det samlede antal sager, opgjort på personer, at være 4.200 jødiske ud af Centralkontorets i alt 18.000. Dersom det drejer sig om hvor mange, der kom i forbindelse med flest af dem, der var krigsramte i forbindelse med jødeforfølgelserne i Danmark under besættelsen, er Centralkontoret ganske afgjort den instans, der kom i forbindelse med de fleste. Og det er også herigennem det er muligt at få nogen indsigt i ikke alene hvad Socialtjenesten i København gjorde for de danske jøder, men også f. eks. socialtjenesterne i Gentofte og Frederiksberg kommuner.

Men det gennemgås også i artiklen at Socialtjenesten i Københavns Kommune blev pålagt opgaver på landsplan, såsom at opbevare de nøgler, som Gestapo sikrede sig i forbindelse med arrestationerne eller forsøg på samme, og at den mellem november 1943 og juni 1944 overtog afsendelse og modtagelse af post til og fra Theresienstadt (det overgik så til Dansk Røde Kors) og afsendelsen af pakker til de deporterede der.

Det er glimrende at få præsenteret nyt materiale, der kan kaste lys over, hvorledes den danske jøde-

aktion foregik, og hvordan det gik til at den – som Gestapo-jødeaktion betragtet – blev en fiasko. Det sker desværre næsten ikke med Isi Foighels bog, som udkom i 2007 både på dansk og i en – ikke særlig god – engelsk oversættelse.

Den starter med at proklamere at den danske jødeaktion var en helt enestående affære, der slet ikke havde noget sidestykke, idet der var så mange, der blev reddet. Det er der ikke helt belæg for; i Belgien f.eks. har man regnet ud, at af de ca. 50.000 potentielle ofre for Gestapos jødeaktioner dér blev ca. 25.000 reddet ved at tilbringe tid under jorden. Ganske vist flygtede de ikke til et andet land – men de blev altså reddet. Dersom det skal være flugten til Sverige, der gør at den danske jødeaktion blev enestående, er det vist nok nødvendigt at se på Sveriges politik under Det tredje Rige, og det sker altså ikke her.

Det fremhæves som noget ganske enestående at den danske jødeaktion blev lækket af den tyske administration – men desværre bliver Duckwitz’ vidneforklaring i retten brugt som materiale til at gøre rede for, at det skete, og den siger faktisk ikke så meget mere end at det skete. Redningsaktionen via ”de hvide busser” var også noget, der foregik via også et svensk initiativ, og med dansk hjælp, altså i et dansk-svensk samarbejde, og som vedrørte nordiske fanger i tyske koncentrationslejre. Planen var først at samle dem alle sammen i en lejr – Neuengamme – og derfra bringe dem samlet til Sverige, og det var ”kun” krigens gang, der forhindrede dette.

Desværre er Foighels bog noget ujævn, idet det afgjort bærende element er hans egen biografi, der følger sig smukt i rækken af andre fremstillinger af biografisk oprindelse. Det er forunderligt i sig selv, hvad han var ude for. Men det trækker f.eks. fra i fremstillingen at han lader den første transport fra Horserød afgå den 2. oktober, medførende dem, der blev fanget i Gilleleje, uagtet at dette skete natten mellem den 5. og 6. oktober 1943. Derimod er der jo intet, der siger at den hjælpsomhed, som Isi Foig-

hel mødte på sin flugt, og den hjælp, han fik undervejs, sammen med de to han flygtede med, ikke er udtryk for at der var mange, der hjalp jøder på flugt med fare for deres eget liv. For i Det tredje Rige var det forbundet med livsfare at hjælpe nogen, der var på flugt for jødeforfølgelserne. I Danmark var, og er, det desuden ulovligt at assistere ved illegal udrejse. Og alligevel skete det at folk satte deres liv på spil, og enkelte mistede det i den forbindelse, både umiddelbart og senere.

Angående retssagen mod Best siger Foighel at Best forklarede sig for retten – men det gjorde Best ikke, for han samarbejdede ikke med en dansk ret om at dømme tyskere. Det fremgår med al ønskelig tydelighed af retssagen mod Best og co. Forsvaret blev overladt til forsvareren alene. Desuden ville det have klædt fremstillingen, dersom der havde været en gennemgang af, hvad det var Best blev anklaget for i forbindelse med jødeaktionen (som ikke var det eneste anklagepunkt mod ham, ligesom han heller ikke var den eneste anklagede i den retssag).

Da det for Foighel har vist sig umuligt at finde ”det uendeligt store” i det ”uendeligt små”, altså at sætte den danske jødeaktion ind i en større sammenhæng og at finde ud af, hvorledes det gik til at den forløb som den gjorde, er hans eget bidrag at frembringe noget nyt materiale og diskutere det. Og det sker – både præsentationen af uddrag af §281 A (som man jo godt kunne have ønsket sig at Sofie Bak f. eks. havde gjort mere ud af) og fundet af en rapport fra en DSB-mand, der overværede den første transport fra Horserød uden at gribe ind i den. Desværre er diskussionerne sådan at det retfærdiggør bogens titel: ”Miraklet i Danmark” – og da mirakler er ubegribelige, så må det blive ved det.

Eksempelvis er det næppe at karakterisere som ”et mirakel” at jøderne fra Danmark, der blev deporteret til Theresienstadt blev bestemt til at skulle blive der, og ikke sendes videre til andre lejre. Men det er ikke ganske korrekt at det at Theresienstadt var en gennemgangslejr ikke var det samme som at de, der blev holdt fangen der, ikke skulle dø. Det skulle de, ganske afgjort – men dog ikke lige med det samme efter ankomsten, ”bare” lige så stille af sult, kulde, sygdomme og underernæring. Melanie Oppenheim citerer også sin egen mand, der var medlem af det lokale *Judenrat*, for planer om at drukne samtlige indespærrede inden de kunne befris af de fremrykkende allierede tropper, således som det var sket med andre koncentrationslejre, også de jødiske. Det var planlagt at foregå den 10. maj – men kapitulationen kom i vejen for den plan. Og den er vist næppe at karakterisere som et mirakel, derimod som en militær sejr.

Det var en stor opgave, Isi Foighel påtog sig i sine seneste år, og lidt for ambitiøs. Resten af bogen er diskussioner af andre fremstillinger, og det er da en ganske ny måde at sammensætte det på, men resultatet står altså ikke helt mål med ambitionerne: at gøre rede for hvorfor den danske jødeaktion ganske afgjort ikke var noget mirakel, selvom den var enestående i sin art.

Hvad både Sofie Baks artikel og Isi Foighels bog minder os om er dog, at det lader til at det største arbejde med at finde ud af, hvordan det gik til at den danske jødeaktion forløb som den gjorde, ligger foran os endnu – og at der er nok af ulæst materiale til at det kan være at vi kan finde ud af det, med samtlige nuancer og særtræk på. I mellemtiden er der dog intet, der skal forhindre nogen i at være taknemmelige.